

Уніятів С. М.

*аспірант кафедри соціології та психології**Навчально-наукового інституту № 5**Харківського національного університету внутрішніх справ**ORCID: 0009-0009-6196-6187*

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEVIANT BEHAVIOUR OF MILITARY SERVANTS

Проведений аналіз досліджень, присвячених питанням девіантної та делінквентної поведінки серед військовослужбовців, показує, що характер поведінкових відхилень у військових в умовах війни суттєво відрізняється від тих, які спостерігаються в мирний час. Досвід країн, які перебували у воєнних конфліктах, свідчить, що значне зростання насильства у протистояннях призводить до збільшення випадків домашнього насильства, насильства стосовно жінок і дітей як у період розгортання самого збройного конфлікту, так і після його завершення. Психологічні наслідки, спричинені жорстокими воєнними подіями, виходять за межі звичних проявів посттравматичного стресу чи почуття провини та можуть набувати різноманітних форм важких поведінкових порушень як на полі бою, так і в повоєнний час. Девіантна/делінквентна поведінка на війні має свої специфічні форми проявів: дезертирство, залишення місця служби і поля бою, мародерство, самоушкодження з метою уникнення служби, акти непокори та прояви трансгресивної поведінки, військові сексуальні травми, мужолозтво, насильство проти дітей і жінок на ворожих територіях, суїциди і аддиктивна поведінка як наслідок бойової травматизації тощо. У цьому контексті важливо розуміти, які саме чинники визначають поведінку комбатантів під час збройних конфліктів, адже сама насильницька природа війни створює передумови для вчинення злочинів. Розлади поведінки військовослужбовців рідко виникають з однієї причини, зазвичай у поясненнях їх девіантних поведінкових проявів йдеться про внесок і взаємний вплив кількох факторів. Виокремлені вітчизняними і зарубіжними дослідниками чинники девіантної поведінки військовослужбовців являють собою констеляцію різнопланових психологічних і ситуативних впливів, таких, як неуспішна адаптація до військових колективів, низький рівень нервово-психічної стійкості деяких військовослужбовців; надмірна бойова травматизація та тривале перебування на передовій; високий рівень бойових втрат у підрозділі; смерть та скалічення побратимів; спостереження наслідків злочинів супротивника; невпевненість у компетентності командира та недовіра командирів; збільшення алкоголізму і наркоманії серед бійців, військові сексуальні травми тощо.

Ключові слова: девіантна поведінка, делінквентна поведінка, військовослужбовці, моральне ушкодження, насильство, бойова травматизація, дезертирство, алкоголізм, наркотизм.

The conducted analysis of studies devoted to the issues of deviant and delinquent behaviour among military personnel shows that the nature of behavioural deviations in military personnel in war conditions differs significantly from those observed in peacetime. The experience of countries that have been in military conflicts shows that a significant increase in violence in confrontations leads to an increase in cases of domestic violence, violence against women and children both during the armed conflict itself and after its end. The psychological consequences caused by brutal military events go beyond the usual manifestations of post-traumatic stress or guilt and can take various forms of severe behavioural disorders both on the battlefield and in the post-war period. Deviant/delinquent behaviour in war has its own specific forms of manifestation: desertion, abandonment of the place of service and the battlefield, looting, self-harm to avoid service, acts of disobedience and manifestations of transgressive behaviour, military sexual trauma, machismo, violence against children and women in enemy territories, suicides and addictive behaviour as a result of combat traumatization, etc. In this context, it is important to understand what factors determine the behaviour of combatants during armed conflicts, because the very violent nature of war creates the prerequisites for committing crimes. Behavioural disorders of military personnel rarely arise for a single reason; usually, explanations of their deviant behavioural manifestations refer to the contribution and mutual influence of several factors. The factors of deviant behaviour of military personnel identified by domestic and foreign researchers represent a constellation of diverse psychological and situational influences, such as unsuccessful adaptation to military groups, low level of neuropsychic stability of some military personnel; excessive combat traumatization and prolonged stay on the front line; high level of combat losses in the unit; death and mutilation of comrades; observation of the consequences of the enemy's atrocities; uncertainty in the commander's competence and distrust of the commander; increase in alcoholism and drug addiction among soldiers, military sexual trauma, etc.

Key words: deviant behaviour, delinquent behaviour, military personnel, moral injury, violence, combat trauma, desertion, alcoholism, drug addiction.

Постановка проблеми. У будь-якому суспільстві девіантна поведінка охоплює широкий спектр типів, від так званої «ексцентричної» поведінки, що визначається «незвичними» жестами, особливим одягом

та розладами поведінки, до дисфункціональної або зміненої поведінки, що стосується сфери делінквентності, субкультур та контркультур, девіантних або маргінальних. У ракурсі військової специфіки

явища девіантності та маргінальності мають низку специфічних рис. Військова установа та військовий колектив являють собою людські групи з власними традиціями, специфічними культурними нормами, з певним соціальним статусом, з особливостями озброєння та однострою, але і з труднощами та обмеженнями, які нелегко подолати людині, що звикла до цивільного життя. Потрапляючи до армійського середовища, людина має відмовитися від певних звичок, ставлень, цінностей та інтересів, щоби постійно набувати нових, прийнятих та важливих у новій соціальній групі. Процес інтеграції є дуже складним і відбувається на кількох різних рівнях – біологічному, фізіологічному, психічному. Далеко не всі, хто потрапляє до військових колективів здатні легко адаптуватися до нових умов життя. У випадках, коли адаптаційних ресурсів не вистачає, можуть проявлятися різного роду відхилення від загальноприйнятих норм поведінки. Проблема соціально-психологічної дезадаптації і проявів девіантної/делінквентної поведінки ще більше загострюється, коли мова йде про участь в бойових діях.

Спеціалізовані дослідження показують, що розлади поведінки військовослужбовців рідко виникають з однієї причини (монокаузальне пояснення). Зазвичай у поясненнях їх девіантних поведінкових проявів йдеться про внесок і взаємний вплив кількох факторів (багатокаузальне пояснення) [1,2,19,25].

У психології девіантна поведінка зазвичай трактується як сукупність дій чи окремі вчинки, що не відповідають загальноприйнятим у суспільстві соціальним нормам (правовим, етичним) чи стандартам психічного здоров'я. Проте, якщо мир розглядати як нормальний стан життя суспільства, то сама по собі війна вже виступає явищем, яке відхиляється від цієї норми [8]. Психологічні питання функціонування норми поведінки на війні, з одного боку, та специфіки проявів девіантної поведінки в екстремальних умовах несення служби – з іншого, на сьогодні залишаються відкритими і потребують додаткового дослідницького розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військові установи є прикладом того, що соціолог Ірвінг Гоффман називав тотальним інститутом. Тотальні інститути за Гоффманом – це такі, де люди знаходяться у фіксованому місці як для несення служби, так і для проживання; такі, що певною мірою ізольовані від більш широкої спільноти [19]. «Військові мають жорсткі норми поведінки, які застосовуються через неформальні санкції серед усіх військовослужбовців та формально через професійні санкції» [13]. Окрім того, армія США, наприклад, має власний правовий кодекс, відомий як Єдиний кодекс військового правосуддя (UCMJ). UCMJ криміналізує поведінку, що розглядається більшістю національних систем кримінального правосуддя, включаючи зґвалтування, вбивство та крадіжку. UCMJ також криміналізує поведінку, яка може вважатися девіантною, але не злочинною в деяких суспільствах (наприклад, перебування в нетверезому стані на службі, содомія та перелюб), та в інших, де девіація/злочинність

визначається як така лише військовими (наприклад, непокора, самовільна відсутність та негідна поведінка) [13]. Ефективність військових операцій залежить від дисципліни, включаючи беззаперечне дотримання правил та повагу до чіткої та жорсткої ієрархії влади. Багато писаних і неписаних правил у військовій справі обертаються навколо виконання наказів. Jacob Bucher у роботі, присвяченій девіаціям у мілітарному середовищі, пише, що одна зі статей UCMJ – це «невиконання наказу чи розпорядження». Це ж значення проглядається в інших статтях, включаючи самовільне залишення місця служби, дезертирство, непокору, зневагу/неповагу до офіцерів та заколот. Правила чіткі: солдат повинен поважати установу та її процеси, і будь-яка поведінка, яка відхиляється від цих очікувань, буде негативно санкціонована [13]. Окрім того, Jacob Bucher зазначає, що тотальний інститут військової справи визначає не лише прийнятну поведінку, а й прийнятну ідентичність. Військовослужбовців можуть карати за недотримання правил щодо довжини волосся, за волосся на обличчі, порушення форми та одягу. Військовослужбовців також можуть санкціонувати за загальні порушення, такі як неправомірна поведінка, погана поведінка, перебування на службі в нетверезому стані тощо [13].

Психологічні чинники девіантної поведінки учасників бойових дій ставали предметом наукових пошуків вітчизняних дослідників: С.С.Коваленка [2], О. С. Колесніченка, Я. В. Мацегори та І. І. Приходька [3,6], А. М. Романишина та Т. М. Мацевка [8], Н. О. Опанасенка [7], А.О. Худавердової [9] та ін. Н. О. Опанасенко, досліджуючи делінквентну поведінку військовослужбовців, висвітлює її соціально-психологічну детермінацію в умовах дій психотравмуючих факторів сучасного бою [7, с.191.] Автор пише, що «делінквентні девіації в бойових умовах проявляються переважно у формі вчинення військових кримінальних правопорушень, різних за своєю мотивацією. Такими є: делінквентні девіації, спрямовані на ухилення від участі в бойових діях; делінквентні девіації, пов'язані з агресивними проявами особистості та протиправними насильницькими формами поведінки; делінквентні девіації, пов'язані з недобросовісним ставленням до своїх службових обов'язків та вчинені через необережність; делінквентні девіації корисливої мотивації, спрямовані на одержання певної особистої вигоди» [7, с. 191].

Анна Худавердова зазначає, що війна є глибоко трагічним і руйнівним явищем, яке змушує людей, що в мирному житті є цілком «нормальними», братися до взаємного знищення. Особи, які пройшли через полон, катування або втрату побратимів, вже ніколи не дивитимуться на світ так, як раніше. Вони переживають глибокі зміни у своїх уявленнях про допустиме і недопустиме під час війни, а також про злочин і покарання [9]. Екстремальні екзистенційні випробування докорінно впливають на ставлення до того, що відбувається, і трансформують систему цінностей кожної людини. У цьому контексті важливо розуміти, які саме чинники відіграють ключову роль

у формуванні поведінки комбатантів у ході збройного конфлікту, адже війна сама по собі створює умови, що сприяють вчиненню злочинів [9].

Мета статі – на основі аналізу зарубіжних наукових студій та вітчизняних психологічних досліджень виявити специфіку проявів і чинників девіантної поведінки військовослужбовців, у тому числі – в умовах воєнних дій.

Виклад основного матеріалу. На початку нового тисячоліття комбатанти західних держав практично постійно беруть участь у бойових діях у межах різних військових конфліктів. Так, у війні в Іраку (2003–2010) брали участь військові з 49 країн [5]. Міжнародний військовий контингент, що діяв на території Афганістану з 2001 року, становив 132 457 військовослужбовців з 48 країн [5]. У конфлікті в Сирії беруть участь щонайменше п'ятнадцять держав. Військовослужбовці, які брали участь у бойових діях, належать до групи осіб з підвищеним ризиком розвитку психогенних порушень [4].

Досвід країн, які перебували у воєнних конфліктах, показує, що значне зростання насильства в протистояннях призводить до збільшення випадків домашнього насильства, насильства стосовно жінок і дітей як у період розгортання самого збройного конфлікту, так і після його завершення [5]. Після повернення з війни у В'єтнамі наклали на себе руки втричі більше ветеранів, ніж загинуло; третина ув'язнених в американських в'язницях тоді були учасниками війни у В'єтнамі [5].

Як свідчення серйозних розбіжностей і дисбалансу в системі взаємодії «особистість – військове середовище» Н.А. Дмитренко наводить численні випадки самогубств серед військовослужбовців [1]. Закордонні дослідники також приділили значну увагу науковим дослідженням, пов'язаним із проблемами суїцидальної поведінки серед військовослужбовців. [11, 12, 15, 20, 22, 23 та ін.]. Основними причинами самогубств серед військовослужбовців є моральна та бойова травматизація, труднощі адаптації до військової служби через недостатню підготовку перед призовом. Серед інших чинників – низький рівень психологічної готовності і мотивації у військових, проблеми у вихованні, що пов'язані з побутовими обставинами в родині, знуцанням та приниженнями з боку товаришів по службі, несприятливим моральним кліматом у певних військових колективах. Додатковий вплив мають надмірні фізичні та психічні навантаження, що виникають через неповну укомплектованість особового складу підрозділів, а також інші негативні аспекти військової діяльності [11, 12, 15, 20, 22, 23].

Найбільш розповсюдженими видами злочинів, що скоюють військовослужбовці і в умовах широкомасштабної агресії російської федерації проти України залишаються непокора, залишення місця несення служби та дезертирство [1, 8]. Ці правопорушення мали місце й в інших воєнних подіях. Так, за часи війни у В'єтнамі з армії США дезертували майже 43 особи з кожної тисячі воїнів. Тільки в період 2004–2006 років в американській армії зафіксовано

близько 5 тис. випадків дезертирства і звернень солдатів до урядів інших країн з проханням надати їм статус біженців, аби так вони могли уникнути кримінальної відповідальності у США. В усіх арміях світу вважають найсуворіших заходів (навіть розстріли), щоб запобігти цьому явищу та припинити його [6].

Одним з найбільш важливих чинників, що спонукає комбатантів до СЗЧ та дезертирства може виступати непрофесійна або аморальна чи протиправна поведінка командирів: прийняття некомпетентних оперативних і службових рішень, прагнення підтримувати військову дисципліну лише шляхом заборон; байдужне ставлення керівників до потреб і вимог підлеглих; безкарність, безконтрольність, безгосподарність тощо. *Невпевненість у компетентності командира та недовіра командирів* виступають одними з головних чинників у виявах непокори і дезертирства [3, с.78]. У дослідженні М. Worthen та J. Aherm показано, що 13% ветеранів OIF та OEF пояснювали свій гнів після перебування у бою та трансгресивними діями, зокрема – *зрадою командування* [26].

Дослідники часто використовують поняття моральної травми, моральної шкоди та трансгресії для пояснення особливостей поведінки людини на війні. Синдром моральної травми, або моральна шкода (*moral injury*), був введений для опису комплексу емоцій, зокрема почуття провини та сорому, які виникають у деяких ветеранів війни після конкретних дій, таких як вбивство, або через бездіяльність, наприклад, нездатність запобігти жорстоким вчинкам [16, 18, 20, 21]. Синдром моральної травми складається із «симптомів посттравматичного стресового розладу, таких як нав'язливі спогади, емоційне заціпеніння та уникання, разом із побічними ефектами, такими як самотравмування, деморалізація та само ушкодження» [21, с. 700]. При чому трансформація особистості «може виникнути після першого вбивства ворога або після загибелі побратима. Первинна реакція на таку травму може бути зовні непомітною або супроводжуватися гострою психічною дезорганізацією» [22, 23]. Встановлено, що вбивство під час бою було пов'язане зі зловживанням алкоголем після перебування у бою серед ветеранів війни в Перській затоці [22, 23] та солдатів OIF. Участь у жорстоких злочинах або спостереження за ними пов'язували з вищим ризиком зловживання психоактивними речовинами після бойових дій серед ветеранів В'єтнаму [15] та солдат OIF [18].

Вражає велика кількість зарубіжних досліджень, що аналізують зв'язки між бойовою травматизацією та вживанням алкоголю, тютюну і наркотичних речовин у ветеранів майже всіх воєн після Другої світової [10, 14, 17, 20 та ін.]. G. Ames та C. Cunradi зазначають, що «пияцтво виступає ледь не загальноприйнятим звичаєм, який став частиною військової культури і використовувався для відпочинку, захоплення до виконання службово-бойових завдань, для послаблення міжособистісного напруження і сприяв згуртованості військового колективу» [10, с. 253]. Було встановлено, що збільшення вживання алко-

голю пов'язане із впливом бойових факторів, причому алкоголь частково використовується для допомоги у подоланні травмуючих подій як самолікування у разі проблем з психічним здоров'ям [10]. Н. А. Дмитренко, досліджуючи правопорушення учасників АТО, дійшла висновку, що частота психічних порушень та прояви девіацій корелюють з числом втрат (убитих, поранених) [1]. Алкоголь часто розглядається військовослужбовцями як спосіб подолання наслідків бойового стресу, а також як інструмент для полегшення переходу від напруженого бойового досвіду до спокійного повсякденного життя.

Jennifer Fillo з колегами [17] вивчали вплив військової сексуальної травми (ВСТ) – досвід сексуального насилля чи повторювані сексуальні домагання, які трапляються в ході служби, на зловживання алкоголем серед чоловіків-військовослужбовців резерву та Національної гвардії США. Зокрема, повідомляється, що 17,3 % опитаних військовослужбовців під час останнього воєнного розгортання мали ВСТ, що є надзвичайно високим показником [17].

S. Frankfurt і P. Frazier представляють огляд існуючих даних щодо поширеності участі у правопорушеннях або схильності до них серед військовослужбовців США під час різних воєнних кампаній [18]. Авторки зазначають, що численні когорти ветеранів операцій «Іракська свобода» (OIF) в Іраку та «Enduring Freedom» (OEF) в Афганістані загалом мають високий ризик стати учасниками правопорушень або жертвами таких дій. Високий рівень цього ризику, на думку дослідниць, зумовлений специфікою бойових дій, які відбувалися проти повстанців, що використовували партизанську тактику в містах і довколишніх районах [18].

Серед вибірки бойової піхоти повідомлялось, що приблизно 40–50% солдатів OIF та 65% морських піхотинців OIF брали участь у вбивствах противників під час бою. Крім того, 12–15% військовослужбовців бойової піхоти OIF і 28% морської піхоти OIF зазначали про випадки вбивств некомбатантів. Дослідження також піднімає питання ветеранів війни у В'єтнамі, які так само, як і ветерани OIF/OEF, мали досвід, пов'язаний із протиправними діями. Популярні оцінки подібних дій були отримані завдяки репрезентативному національному дослідженню реадaptaції ветеранів В'єтнаму [18]. «Приблизно 41% чоловіків-ветеранів бойових дій у В'єтнамі зауважили, що вони вбили ворожого бійця, а 18% цих ветеранів описали, що інколи чи часто потрапляли в ситуації, коли вони вбивали ворожого комбатанта; 13% повідомили, що вони брали участь у ситуації, коли жінка, дитина чи літня людина були поранені або вбиті; і 7% повідомили, що вони особисто відповідалі за смерть в'єтнамського цивільного» [18]. Повторний аналіз даних NVVRS виявив, що «16% чоловіків-ветеранів бойових дій у В'єтнамі повідомили про участь у звірствах, а 35% повідомили, що були свідками звірств» [15].

Специфічною формою девіантної поведінки під час війни є насильство, спрямоване проти жінок

і дітей (зокрема на ворожій території), а також випадки мужолозтва. «Мужолозтво може бути застосованим і як насильницьке зниження статусу військовослужбовця за дійсну або вигадану провину (наприклад, відмова від участі в бойових діях)» [8].

Наявні наукові розвідки доводять, що бойовий вплив та тривалість перебування на передовій достовірно збільшують ризик порушення правил, які підпадають під правила ведення бойових дій. Наприклад, як серед ветеранів OIF, так і серед ветеранів В'єтнаму більш тривале перебування в бойових умовах значною мірою корелювало з вбивством під час бою [22, 23, 24]. В Інструкції армії США з контролю за бойовим і оперативним стресом для командирів і солдатів (посібник COSC) зазначено, що «стресова поведінка, пов'язана з неправильною поведінкою» (наприклад, порушення правил ведення бойових дій) може бути реакцією на екстремальний бойовий і оперативний стрес, і що навіть високопідготовлені підрозділи можуть піддаватися більшому ризику *неправильної* поведінки, викликаній стресом після важкого бою, наприклад, вдаючись до «незаконної помсти, коли член підрозділу загинув у бою» [25, с. 1 – 4].

Науковці дійшли висновку, що «більш тривале перебування на передовій серед ветеранів війни у В'єтнамі корелювало з участю в жорстоких злочинах» і «завдаванням шкоди цивільному населенню» [16]. Farnsworth та його колеги також висловили припущення, що «втрати в бойових підрозділах можуть викликати сильні моральні емоції, такі як презирство, які збільшують ймовірність проявів жорстокого насильства» [16].

У роботі J. M. Currier з однодумцями з використанням даних NVVRS оцінювалися «зв'язки між причетністю до звірств, почуттям провини, пов'язаним із бойовими діями, суїцидальністю та зловживанням психоактивними речовинами у ветеранів В'єтнаму» [15]. Участь у жорстоких злочинах під час війни «прямо чи опосередковано (через посттравматичний стресовий розлад) виявилася пов'язаною зі зловживанням психоактивними речовинами та суїцидальністю після бойових дій, а також безпосередньо пов'язаною з почуттям провини в бою. Однак почуття провини, пов'язане з бойовими діями, не опосередковує зв'язок між участю в звірствах і наслідками, всупереч моделі моральної шкоди» [15].

D. W. Holowka з колегами досліджували жорстокості проти мирного населення, що були винчені членами 5-ї бойової бригади Страйкера, дислокованої поблизу Кандагару, Афганістан [20]. У засобах масової інформації було повідомлено, що підрозділ, про який йде мова, пережив важкі бойові події, у тому числі багато комбатантів було поранено або вбито під час бою [20]. Ще одним помітним відкриттям зазначених авторів став вплив на особистість ймовірності спостереження звірств, але не участі в них. Автори зазначають, що «коли людина навіть перебуває стороннім спостерігачем трансгресивних подій, вона знаходиться у континуумі насильства та під впливом факторів ризику» [20].

Таким чином, переважна більшість наукових досліджень констатує, що участь у важких воєнних подіях слід розглядати не лише як фактор ризику щодо фізичних чи психічних захворювань, але й як суттєвий чинник, який може сприяти скоєнню жорстоких злочинів як на полі бою, так і в повоєнний період. У зв'язку з цим командири мають приділяти особливу увагу підрозділам, які зазнають значного бойового стресу, а також залучати належні ресурси для психологічної діагностики, підтримки та лікування членів таких підрозділів. Це сприятиме запобіганню важким деструктивним проявам у майбутньому.

Висновки. Проблематика девіантної поведінки на війні є неоднозначною, складною для точного психологічного, етичного та правового аналізу і непопулярною як предмет психологічного дослідження. Девіантна/делінквентна поведінка на війні має свої специфічні форми проявів: дезертирство, залишення місця служби і поля бою, мародерство, самоушкодження з метою уникнення служби, акти непокори та прояви трансгресивної поведінки, військові сексуальні травми, мужолозтво, насильство проти дітей і жінок на ворожих територіях, суїциди і аддиктивна поведінка як наслідок бойової травматизації тощо. У цьому контексті важливо розуміти, які саме чинники визначають поведінку комбатантів під час збройних конфліктів, адже сама насильницька природа війни створює передумови для вчинення зло-

чинів. Розлади поведінки військовослужбовців рідко виникають з однієї причини, зазвичай у поясненнях їх девіантних поведінкових проявів йдеться про внесок і взаємний вплив кількох факторів. Виокремлені вітчизняними і зарубіжними дослідниками чинники девіантної поведінки військовослужбовців являють собою констеляцію різнопланових психологічних і ситуативних впливів, таких, як неуспішна адаптація до військових колективів, низький рівень нервово-психічної стійкості деяких військовослужбовців; надмірна бойова травматизація та тривале перебування на передовій; високий рівень бойових втрат у підрозділі; смерть та скалічення побратимів; спостереження наслідків злочинів супротивника; невпевненість у компетентності командира та недовіра команду; збільшення алкоголізму і наркоманії серед бійців, військові сексуальні травми тощо.

Проведений аналіз досліджень, присвячених питанням девіантної та делінквентної поведінки серед військовослужбовців, показує, що характер поведінкових відхилень у військових в умовах війни суттєво відрізняється від тих, які спостерігаються в мирний час. Психологічні наслідки, спричинені жорстокими воєнними подіями, виходять за межі звичних проявів посттравматичного стресу чи почуття провини та можуть набувати різноманітних форм важких поведінкових порушень як на полі бою, так і в повоєнний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України. Дис. доктора філософії. Херсонський державний університет, Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2020. 235с.
2. Коваленко Є.С. Психологічні чинники правової інтолерантності військовослужбовців. Дис...доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія. Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2024.285с.
3. Колесніченко О.С., Мацегора Я.В., Приходько І.І., Лещенко С.В. Очікування щодо образу командира у військовослужбовців Національної гвардії України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2023. 1(60). С. 69-83.
4. Ломакін Г.І. Психологічні особливості перебігу кризи середнього віку в учасників бойових дій. Дис. канд. психол. н. Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2019. 212с.
5. Лукашенко М. Ю. Травматичний досвід військових дій як чинник девіантної поведінки. *Юридична психологія*. 2019. №1 (24). С. 32-38. doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.32>
6. Мацегора Я.В., Колесніченко О.С., Приходько І.І. Особливості військових цінностей у військовослужбовців-учасників бойових дій з порушенням моральної нормативності. *Честь і закон*. 2023. 2(85). С. 109-119 <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2023/2/85/282630>
7. Опанасенко Н. О. Особливості делінквентної поведінки військовослужбовців в бойових умовах // *Науковий вісник публічного та приватного права* : зб. наук. пр. / НДІ публіч. права. Київ, 2022. № 4. С. 191–196. – DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.4.32>
8. Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців: навч.-метод. посібн. / А. М. Романишин, Т. М. Мацегора [та ін.]. Київ: Вид. дім «СКІФ», 2023. 174 с.
9. Худавердова, А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців: дис. ... д-ра філософії: 053 Психологія, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. 269 с. <https://dspace.univd.edu.ua/items/7957142c-3551-43d2-b045-7c8b8ea494b7>
10. Ames G., & Cunradi C. Alcohol use and preventing alcohol-related problems among young adults in the military. *Alcohol Research & Health*, 2004-2005. 28(4). 252–257.
11. Bryan, A., Bryan, C., Morrow, C., Etienne, N., & Ray-Sannerud, B. (2014). Moral injury, suicidal ideation, and suicide attempts in a military sample. *Traumatology*, 20, 154 –160. <http://dx.doi.org/10.1037/h0099852>
12. Bryan, C. J., Ray-Sannerud, B., Morrow, C. E., & Etienne, N. (2013). Guilt is more strongly associated with suicidal ideation among military personnel with direct combat exposure. *Journal of Affective Disorders*, 148, 37– 41. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jad.2012.11.044>
13. Bucher Jacob. Military Deviance. In: *Encyclopedia of Social Deviance*. <https://sk.sagepub.com/ency/edvol/encyclopedia-of-social-deviance/chpt/military-deviance#>
14. Clarke, D. M., & Kissane, D. W. (2002). Demoralization: Its phenomenology and importance. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 36, 733–742. <https://doi.org/10.1046/j.1440-1614.2002.01086.x>
15. Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2014. 6, 73–82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>

16. Farnsworth, J., Drescher, K., Nieuwsma, J., Walser, R., & Currier, J. The role of moral emotions in military trauma: Implications for the study and treatment of moral injury. *Review of General Psychology*, 2014, 18, 249–262. <http://dx.doi.org/10.1037/gpr0000018>
17. Fillo Jennifer, Sarah Cercone Heavey, D. Lynn Homish, Gregory G. Homish. Deployment-Related Military Sexual Trauma Predicts Heavy Drinking and Alcohol Problems Among Male Reserve and National Guard Soldiers. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 42. Vol. 1 (2018): 111–119. DOI: 10.1111/acer.13528
18. Frankfurt, S., & Frazier, P. A Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans. *Military Psychology*, 28(5), 318–330. <http://dx.doi.org/10.1037/mil0000132>
19. Goffman, E. *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. 1974. Harvard University Press. <https://psycnet.apa.org/record/1975-09476-000>
20. Holowka, D. W., Wolf, E. J., Marx, B. P., Foley, K. M., Kaloupek, D. G., & Keane, T. M. (2012). Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*, 2, 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>
21. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29, 2009. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>
22. Maguen, S., Luxton, D. D., Skopp, N. A., Gahm, G. A., Reger, M. A., Metzler, T. J., & Marmar, C. R. Killing in combat, mental health symptoms, and suicidal ideation in Iraq war veterans. *Journal of Anxiety Disorders*, 2011, 25, 563–567. <http://dx.doi.org/10.1016/j.janxdis.2011.01.003>
23. Maguen, S., Metzler, T. J., Bosch, J., Marmar, C. R., Knight, S. J., & Neylan, T. C. (2012). Killing in combat may be independently associated with suicidal ideation. *Depression and Anxiety*, 29, 918 – 923. <http://dx.doi.org/10.1002/da.21954>
24. Shay, J. *Achilles in Vietnam: Combat and the undoing of character*. New York, 1994. NY: Scribner.
25. U.S. Department of the Army. *Combat and operational stress control manual for leaders and soldiers*. 2009 (FM 6 –22.5). Washington, DC: Author.
26. Worthen, M., & Ahern, J. (2014). The causes, course, and consequences of anger problems in veterans returning to civilian life. *Journal of Loss and Trauma*, 19, 355–363. <http://dx.doi.org/10.1080/15325024.2013.788945>

Дата першого надходження статті до видання: 09.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 09.04.2026